

М.Қ. Құсмолданова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Е.РАУШАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚҰСТАР БЕЙНЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОННОТАЦИЯСЫ

Аннотация. Автор Е.Раушанов шығармашылығындағы бірнеше өлеңнен адам мен құстар арасындағы психологиялық параллельді көрсетуге тырысады.

Тірек сөздер: коннотация, ұлттық коннотация, ұлттық дүниетаным, көркемдік дүниетаным, мифтану, жан.

М.К. Кусмолданова

Младший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова

НАЦИОНАЛЬНАЯ КОННОТАЦИЯ ОБРАЗОВ ПТИЦ В ТВОРЧЕСТВЕ Е.РАУШАНОВА

Аннотация. Автор статьи пытается показать психологическую параллель между человеком и птицами на основе анализа некоторых стихотворений Е.Раушанова.

Ключевые слова: коннотация, национальная коннотация, национальное мировоззрение, художественное мировоззрение, мифология, дух.

М.К. Kusmoldanova

Junior researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

NATIONAL CONNOTATION OF BIRD IMAGES IN E.RAUSHANOV'S CREATION WORK

Annotation. The author of the article tries to show a psychological parallel between humans and birds on the basis of an analysis of some poems by E. Raushanov.

Keywords: connotation, national connotation, national worldview, artistic worldview, mythology, spirit.

Қазіргі тіл білімінің антропоэзеттік парадигмасында тілде бұрыннан бар сөздердің семантикасының дамуы, әртүрлі үстеме мағыналардың пайда болуы тілдік бірліктердің ассоциативті-бейнелі әлеуетінің жүзеге асуы негізінде анықталады. Осымен байланысты *тіл* мен *таным* сабақтастығында қалыптасатын тіл көркемдігінің, сөз мағынасы өрісінің кеңейіп, жетілуі, әсіресе, көркем шығарма тілінен байқалатыны сөзсіз. Соның ішінде ана тіліміздің мол мүмкіншілігін айқындап, әлеуетін ерекше түсініп, пайдалана білуде поэзия тілі айрықша болып табылады. Сондықтан да қазақ көркемсөз дәстүрін жалғастырып қана қоймай, мифтік таным мен төл дүниетаным астасқан жаңа көркемдік сана үлгілері көптеп табылатын Есенғали Раушанов сияқты ақындардың тілін осы тұрғыдан зерттеудің маңызы ерекше.

Жалпы тіл білімінде белгілі бір коммуникацияда, ия мәнмәтінде сөздің семантикалық құрылымындағы белгілі бір семаның өзектеліп, қосымша мағына үстеліп, жаңа қолда-

ныстық сипатқа ие болу құбылысы *коннотация* деп аталатыны белгілі. Оның айшықты көрінісінің өзекті аясы – көркем мәтін. Бұл жерде халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымына қатысты қалыптасатын метафоралық сипаттамалар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер *ұлттық коннотацияның* үлгілері болып саналады.

Олар бір ұлттық ұжымда тірлік ететін адамға бағышталып, сол ұлттың дүниетанымы, ділі, мәдениеті тұрғысынан және соған ғана тән ассоциативті образдар негізінде адамның мінезі, іс-әрекеті, сыртқы көрінісі, жақсы-жаман қасиеттері коннотацияланады.

Осы мақсатта белгілі бір ойды нақты, әсерлі, көркем түрде жеткізу мақсатымен көркем әдебиет тілінде коннотациялық мәнді зооморфизмдердің ұлттық болмысқа қатысты кеңінен қолданылатыны белгілі.

Ғаламның тілдік бейнесін қалыптастырудағы әр ұлттың өзіне ғана тән таным, ассоциативті-образды ойлау ерекшеліктерін айшықтауға бағытталған мәдени коннотацияның мәні айрықша екені, мысалы, «Махамбет тілінде үстеме мағына мазмұнына сәйкес сипаттауыштық, символдық, бейнелеуіштік қызметте жұмсалған жер-су, жан-жануар, құс, киім, түр-түс т.б. атаулары мен фразеологиялық сөз орамдары ұлттық-мәдени коннотация мазмұнын танытатын тілдік таңбалар ретінде көрініс табады» [1, 12 б.].

Осы тұрғыдан қарағанда, Есенғали Раушановтың өлеңдерінде бейнеленетін және пайдаланылатын «Құстар өмірі» – көркем сананы танытатын тың қолданыс. Бұл Есенғалидың «Қара бауыр қасқалдақ», «Періштелер мен құстар» [2] сияқты жыр кітаптарының аттарынан да көрінеді. Жыр мазмұнында суреттелген *аққу, ақсұңқар, қарлығаш, ұлар* тәрізді отызға тарта құстардың іс-әрекеті, түсі, мінезі т.б. арқылы акын «сұлулық» пен «тазалықты» қастер тұтып, ұлттық сипаттағы танымдық-тағылымдық ақпарат ұсынады.

Мысалы, «Ғайша бибі» поэмасында:

Әр Мұсаға бірақ та,
Бір перғауын табылар.
Арғы бетті жалмаған,
Түркіместің ханы бар.
Сүнгі найза біз болсақ,
Қырлы найза ол болар,
Екі **бүркіт** шайқасса,
Қара халық – **қарға-дүр**,
Қар үстіне жорғалар.

Акын қолданысындағы құстарға қатысты ауыстырулар (метафоралар) – сол замандағы халықтың ұғымына жақын, айтылар ойдың мәнін, астарын ұқтырарлықтай бейнелеулер ғана емес, ақынның жанымен мұңдас, айнымас дос, сырлас сынарлары:

Маған құстар
Жеткізбейді хатыңды санамда ұстар.
Осы менің **Қарлығаш**-Үмітімде.
Сезім десе сарқылар сараң күш бар ...

Сыңар құспен де сырластым ...
Сені жібермеген
Айдының екен,
Мені шідерлеген
Қайғы-мұң екен.
Екеуміз де кешіктік, сыңар **Құсым**,
Енді, міне, жолбайлау тұманды шың.
Тұнба сырдың тұмасын ашып қойсам,
Мұңдасыңның жүрегін ұғармысың.
Сырлас көлін қимаған сыңар **Құсым**?..

Сарман бойлары сары сабан,

Сабандай сарғайды санам.
Сіздер жақтан бір құс келсе,
Мен мұнайып қарап қалам ...

Осы жазда ауылға тағы бардым,
Тағы оянды ауырлау мәні бар мұң.
«**Көкқасқалар**» танаптан оралуда,
Оралмайтын шағымды жанымға алдым ...

Сатпаған **құстар** ғана,
Әсіресе, **бозторғай** ұшқан дара.
Менің ессіздіктерімді қайталауды
Тілемеймін дос түгіл дұшпанға да.

«Адам табиғаттағы кез келген тіршілік иесіне немесе өсімдікке, ағашқа, т.б. нысандарға айнала алады» деген мифтік түсініктің түп негізін ғалымдар *адам-табиғат* бірлігіне байланысты түсіндіруге тырысады. Осындай мифтік сана жемісі ретінде қалыптасқан түсініктің поэтикалық ойлау жүйесінен де маңызды орын алып, белгілі мақсатта көркемдік қызмет атқарып келе жатқанын көркем мәтіннің тілін антропоэзектік тұрғыдан зерттеуші ғалымдар да анықтауда. Осымен байланысты дәйектейтін мысалдар Е.Раушанов жырларында жиі кездеседі. Кей өлеңдерде мифтік құбылушылық оқиғасы сол қалпымен алынып жырланса, кей туындыларда бұл ұғымның елесі ғана көрініп, басқадай көркемдік мақсаттар, бейнелі ойлар тұспалданады:

Жылдар бойы сан іздеп таба алмаған,
Жыр дәптерін оқытты далам маған.
Қанатында екен ол **аққулардың**,
Қауырсын боп мен неге жаралмағам?

Есенғали Раушановтың жырларында бұл өлең жолдарындағы мифтік құбылушылықты аңғартатын – «қауырсын боп жаралу» тілегі. Халық ұғымындағы «киелі құс» – *аққудың қанатына жырды телу* – ақындық қиялдың табиғатпен астас өрілген көркемдік тұтастықтың көрінісі. Мифті зерттеуші С.Қондыбай «қазақтың тектік танымында аққудың орны айрықша» екенін атап көрсете отырып: «Мифологияда аққу – үш кеңістікте, яғни суда, жерде, аспанда қозғала алады, сондықтан да үш кеңістікті жалғастыру қабілетіне ие аққу мифтік медиаторлар қатарына жатады» [3; 238], – дейді.

Жалпы, «Құстар әлемінің» Есенғали шығармашылығынан ерекше орын алатынына – құстар тақырыбындағы лирикалық әуенге толы танымдық мақалалары мен өлеңдері дәлел. «Құсқа айналуды» желісі мифтік танымға сәйкес дәстүрлі қазақ поэзиясындағы тұрақты көркемдік әдіс екені белгілі. Қараңыз:

Қарауыл ғып қалдырып кемесіне:
– Бала,– деді,– ала жүр мені есіңе...
Көкем солай бір күні **ақ құс** болып,
Ұшып кетті өзінің
Келесіне.

Сопылық ілім мен жыраулар поэзиясында қалыптасқан мифтік сана сілемінде «өлімді» бір табиғи түрден екінші түрге өту деп қараған сенім бар. Ал көркем дүниеде айшықталған «о дүние», «бұ дүние», «тірілер әлемі», «өлілер әлемі» арасындағы шекара туралы таным-түсініктер ұлттық коннотация арқылы көрініс табады. *Өлім*, яғни өлілер патшалығына – о дүниеге өту мифологияда құбылушылық құбылысы түрінде қарастырылады.

Мысалы, мифтік танымнан бастау алып, құстар арқылы өмірдің өткіншілігін, қуанышы мен мұңын бейнелеу – халық поэзиясы мен ақын-жыраулар шығармашылығындағы қа-

лыптасқан дәстүр. Атап айтқанда, «Құстың келуі» – «көктемнің келуі». Сол дәстүр бүгінгі поэзияға жалғасып, құстар көктемді «қанаттарына іліп» немесе «қанатымен көктемді ертіп» келеді, «құстар қайтса» – күздің сұрқай суреті көз алдымызға келеді. Жылы жаққа ұшып бара жатқан құстар «көктемді іздеп» бара жатқандай. Яғни Мұқағалидың, Тұманбайдың «мекеніне қайтқан қаздары» – «өмірдің өтуі», «жастықтан кәрілікке, одан әрі бақиға бет бұру»:

Жаз өмірін, маз өмірін қысқартып,
 Бара жатыр, бара жатыр **құс қайтып**.
 Зымырайды менің бала кезімдей,
 Бір жалт етіп өте шыққан сезімдей.

Демек, «қайтқан құстар» мен «өтіп бара жатқан өмір», «зымыраған бала кез», «жалт еткен сезімдей» суреттеулерімен жақсы үйлесім тауып, көркемдік кеңістікте құс пен адам болмысы тұтасып кетеді. «Құстардың келуі» мен «жылы жаққа қайтуы» адам «Өмір» мен өмірінің аяқталуын «Өлім» үндестірген акын танымы адам рухын құс түрінде бейнелеген жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесіндегі бейне мифтік символы еске түсіреді» деген тұжырым бұл суреттің мәнін түсіндіреді [4].

Жалпы адамзаттық шығармашылық таным *аққу* бейнесін шығармашылықтың тылсым күшімен байланыстырады. *Аққу* мифі қазақ өлеңінің кеңістігінде де осы мәнде жұмсалады.

Сонымен, Е.Раушановтың жырларында құстардың мифологем ретінде орын алуы көркемдік-эстетикалық мұраттармен бірге адам баласының ғұмыр сырларын, жаратылыстың тылсымға толы құпияларын бейнелеп жеткізудің акын жанына жақын көркемтанымдық құралы ретінде қызмет етеді.

Есенғали лирикасы – ұлттық поэзиямыздағы алтын арқау үзілмей, көне дәуірден бүгінге дейін жеткені, ертеңгі күнге де жол тартарының айғағы. Оның себебі – ақынның кешегі жыраулар поэзиясынан сусынын қандырып, қазіргі жаңа жазба поэзияда асқақтық пен тереңдікті, өрлік пен нәзіктікті шебер үйлестіруі. Сондықтан да акын мен табиғаттың бөлінбес тұтастығы, терең астары, көбінесе «құс әлемі» арқылы беріледі.

Мысалы, «Періштелер мен құстар» жинағында:

... *Қарайды маңдайшадан дала жаққа*
Суреті самұрықтың түйіліп бір.
 ... *Желкеде самұрық тұр, сәл қозғалсаң,*
Жарқ ете түсетіндей жасын болып.

Поэзия тілін зерттеуші маман Ж.Әскербекқызы «Қазақтың қара бауыр қасқалдағы» деген мақаласында Е.Раушановтың «Періштелер мен құстар» жыр кітабын «мазмұны мен тілі келіскен, қазіргі қазақ поэзиясының шырқау биікке жеткенін, өлеңнің көркемдік мүмкіндігін барынша танытқан маңызды жинақ» деп бағалайды [5].

Бұл – ақын Е.Раушановтың қазіргі қазақ поэзиясына әкелген жаңа да дәстүрлі, ұлттық таныммен тұтасқан көркемсөздік үлгісін сипаттайтын шынайы баға.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Хабиева А.А. Тарихи лексиканың мазмұндық құрылымдағы коннотаттық компоненттер (Махамбет шығармашылығы негізінде): фил.ғыл.канд.дисс.автореф. 2007. 42 б.

[2] Раушанов Е. Қара бауыр қасқалдақ (1995); Періштелер мен құстар. Алматы: Жазушы, 2005. 35 б.

[3] Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. 4 кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 478 б.

[4] Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейне-сі. Монография. Астана: Нұр-Астана, 2008. 432 б.

[5] Әскербекқызы Ж. Қазақтың қара бауыр қасқалдағы. 2005. 15 б.